

УДК 159.9.

© Т.В. Зозуль, 2019

orcid.org/0000-0003-0097-7113

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560023>

ЗОЗУЛЬ Таміла Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації
ПВНЗ МНТУ імені Ю. Бугая (м. Полтава)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АДАПТОВАНOSTI В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ КОНТАКТІВ ДІТЕЙ- ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Стаття містить аналіз результатів емпіричного дослідження специфіки соціальних стосунків як показника адаптованості дітей-переселенців. Подано короткий огляд актуальних наукових досліджень специфіки адаптованості даної категорії дітей. Стаття містить аналіз результатів емпіричного вивчення соціально-важливих особистісних якостей, тенденцій у міжособистісному спілкуванні, реакцій на фрустрацію, ставлення до школи дітей-переселенців та представників контрольної групи. Також, проаналізовані соціометричні позиції та показники сприйняття композиції класного колективу дітей досліджуваних груп.

Ключові слова: діти-переселенці, адаптація, показники адаптованості переселенців, чинники адаптації дітей-переселенців, тенденції спілкування, соціометричні позиції дітей-переселенців.

Постановка проблеми. Трагічні події, що відбуваються на території України останніми роками, актуалізують проблему вивчення психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб. Серед даної категорії громадян особливої уваги потребують діти з огляду на те, що вони більш травматично переживають військові дії, втрату близьких людей, ситуацію переселення. Ці діти складно пристосовуються до нової соціальної ситуації, до нового місця життя, що вимагає від них задіяння комплексу особистісних рис та адаптаційних механізмів. Особливо важливим аспектом пристосування до нового місця життя дітей-переселенців є успішність у системі соціальних контактів – у школі, дворі, зі знайомими тощо. Маючи позитивні стосунки з оточуючими, діти-переселенці краще адаптуються до нових умов життя, швидше долають прояви психологічної травми, набутої за час перебування у зоні бойових дій, включаються у нормальне та дієве соціальне

функціонування. І, навпроти, наявність непорозумінь з однокласниками, емоційне відкидання ними, неприйняття переселенців у спільноту школи і двору є фактором, що ускладнює процес адаптації на новому місці життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Труднощі в системі соціальних контактів дітей-переселенців є компонентом складної системи їх адаптації до нового соціального середовища, що останніми роками активно досліджується науковцями. Зокрема, різні аспекти даної проблеми висвітлені у працях П. В. Волошина, В. В. Желанової, О. В. Літвінової, Н. О. Марути, К. В. Седих, І. М. Трубавіної, Л. Ф. Шестопалової, Л. Цибулько, та інших.

На думку О. В. Літвінової (2015) на дітей, вимушено переселених із зони збройного конфлікту, обрушується велика кількість виражених негативних факторів, зумовлених військовими діями, – це смерть близьких, картини загибелі інших людей і руйнувань, утрата житла, соціальна ситуація міграції із загрозою для життя, пристосування до нових умов проживання, адаптація в новому колективі, тощо. Труднощі адаптації дітей-переселенців, на думку І. М. Трубавіної (2017), пов'язані з вираженою життєвою невизначеністю, наявністю гнітючого психологічного відчуття – «ми біженці», безпорадності, низької самооцінки або агресії, тривоги за майбутнє, незахищеності.

Як зазначають П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова (2015), у даній категорії дітей часто виникають різноманітні варіанти розладів адаптації. У більшості випадків вони мають окремі прояви: прагнення до ізоляції і обмеження контактів, підвищена стомлюваність і знижена активність, знижений настрій, напади безпричинної дратівливості, зниження яскравості емоційних реакцій, тощо. Даними авторами акцентується увага на факторах, що визначають успішність адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. Це – соціальний та економічний статус батьків, національна і соціокультурна приналежність, причини вимушеної міграції, вік, ставлення місцевого населення. Ці чинники, як свідчить дослідження К. В. Седих (2016), обумовлюються специфікою ставлення до суспільно-політичної кризи та її відображенням у свідомості жителів України, що можуть або сприяти інтеграції переселенців до соціуму або ж

ускладнювати її. Проте, дані чинники, навіть у найбільш сприятливому їх поєднанні, не дають гарантії успішного адаптування молодших школярів після переселення, що, відповідно, вимагає спеціального супроводу.

Мета статті – описати результати емпіричного дослідження проявів адаптованості в системі соціальних контактів дітей-переселенців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для успішного спілкування з оточуючими важливе значення мають соціально-психологічні характеристики дитини, її налаштування на спілкування з оточуючими, що вивчалися нами за допомогою методик «Неіснуюча тварина» (ті дані, що свідчать про тенденції соціальної активності досліджуваних), «Методика Фільм-тест Р. Жилія» (тенденції спілкування поза сім'єю та соціально-психологічні характеристики досліджуваних), «Розстановка шкільного класу» (характеристика системи контактів дітей у класі) та «Соціометрія» (місце дитини у класі, ставлення до неї). У дослідженні даної категорії дітей, взяли участь дві групи досліджуваних: експериментальна група – 90 дітей-переселенців та контрольна група – 90 дітей – учні полтавських шкіл. Так, у таблиці 1, представлені особистісні характеристики, важливі для спілкування дітей двох груп, визначені за методикою «Неіснуюча тварина».

Таблиця 1

Соціально-психологічні характеристики дітей експериментальної та контрольної груп

показники	знак	експериментальна група	контроль на група	φ^*
зацікавленість в інформації	+	65%	17%	2,86 ($p < 0,01$)
	-	35%	83%	
мовленнєва активність	+	10%	8%	0,2
	-	90%	92%	
конформність	+	97%	92%	0,66
	-	3%	8%	
діяльнісна самореалізація	+	23%	42%	1,17
	-	77%	58%	

Як свідчать дані таблиці 1, представники двох груп характеризуються вираженими відмінностями за показником зацікавленості в інформації ($\varphi^*=2,68$, $p < 0,01$). Так, 65%

переселенців мають виражене зацікавлення у словах оточуючих, їх думці, що свідчить про їх знижену впевненість у собі, зовнішній локус контролю у прийнятті рішень, залежність самооцінки від зовнішнього ставлення. Такі характеристики, в свою чергу, свідчать про знижений рівень самодостатності досліджуваних як результат переживання психотравмуючих подій. При цьому 83% дітей контрольної групи мають низький рівень зацікавленості в інформації від оточуючих, що поєднується із властивим їм егоцентризмом. Діти контрольної групи характеризуються більш вираженою діяльнісною самореалізацією (42%), порівняно з дітьми експериментальної групи (23%). Вони схильні активно діяти та відстоювати свої права і реалізовувати наміри на відміну від переселенців, які помірковані та націлені більше на рефлексію, ніж на дії у стосунках.

Тенденції міжособистісного спілкування дітей із двох груп, визначені за методикою Р. Жилия, представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Тенденції міжособистісного спілкування досліджуваних експериментальної та контрольної груп

тенденція	група	ставлення		сер.зн.	t
		нормативне	надмірне		
стосунки з другом	1	73%	27%	3,5	1,08
	2	30%	70%	5,4	
стосунки з вчителем	1	87%	13%	2,9	0,81
	2	90%	10%	3,2	
допитливість *	1	73%	27%	2,9	0,87
	2	90%	10%	3,2	
прагнення спілкування	1	20%	80%	5,6	0,67
	2	30%	70%	5,0	
домінування	1	67%	33%	2,1	0,67
	2	80%	20%	1,6	
конфліктність	1	67%	33%	3,9	1,38?
	2	90%	10%	2,7	
прагнення усамітнення	1	53%	47%	4,1	0,52
	2	60%	40%	3,7	

Примітка: * згідно автора методики, на увазі мається не стільки допитливість, скільки прагнення перебувати з дорослим, який щось розповідає – умовно названа нами як соціальна пізнавальна зацікавленість.

Як свідчать дані таблиці 2, більшість тенденцій спілкування представників досліджуваних груп мають загальні закономірності прояву. Зокрема, досліджувані: не надають особливої ваги стосункам із вчителем (13% експериментальної групи та 10% контрольної надмірно прагнуть взаємодіяти з вчителем), проявляють слабо виражену соціальну пізнавальну зацікавленість (27% та 10% відповідно мають надмірний її рівень), мають виражене прагнення спілкуватися з оточуючими у великих групах (80% та 70% відповідно), направлені на усамітнення (47% та 40% відповідно).

Виявлені дещо виражені відмінності між групами досліджуваних. Так, представники контрольної групи більше направлені на стосунки з близькими друзями, надають їм значення (70%), порівняно з діти-переселенцями (27%), які не мають вираженої тенденції до включення у дружні стосунки, дещо дистанційовані. Натомість, діти-переселенці дещо більше конфліктні (33%) та схильні до домінування (33%), ніж представники контрольної групи (10% та 20% відповідно). Тобто, діти-переселенці, маючи деяку тенденцію до відсторонення у стосунках з друзями, більше схильні проявляти конфліктність та домінують. Імовірно, такі тенденції поведінки є реактивними формами компенсації психологічного дискомфорту від психотравмуючих подій та відображають труднощі у соціально-психологічній адаптації даної категорії дітей. Тож, у досліджуваних експериментальної групи наявний певний конфлікт тенденцій. З одного боку, вони прагнуть взаємодіяти з оточуючими і зацікавлені в інформації, з іншого – не прагнуть включатися у стосунки з друзями, демонструють конфліктність, прагнення до усамітнення та домінантність.

Достатньо діагностично важливим показником є реакція досліджуваних на соціальні ситуації фрустрації, які виявлені за методикою Р. Жилія і представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Особливості вираженості реакції на фрустрацію представників експериментальної та контрольної групи

група	ставлення			сер.зн.	t
	знижене	нормативне	надмірне		
ЕГ	47%	53%	0%	2,2	0,36
КГ	50%	50%	0%	2,0	

Як свідчать дані таблиці 3, у двох досліджуваних групах зафіксована тенденція придушення фрустраційних реакцій, властива 47% представників експериментальної та 50% контрольної групи. Виражена реакція на фрустрацію не властива представникам обох груп. Тобто, діти у ситуаціях фрустрації проявляють інтрапунітивну модель поведінки.

У таблиці 4. представлені результати емоційного ставлення до школи досліджуваних, визначені за методикою кольорових виборів М. Еткінда.

Таблиця 4

Особливості ставлення до школи представників експериментальної та контрольної групи

група	ставлення			χ^2
	позитивне	індиферентне	негативне	
ЕГ	30%	30%	40%	3,63
КГ	25%	58%	17%	

Як свідчать дані таблиці 4, дітям-переселенцям властиве переважання негативного емоційного ставлення до школи, зафіксоване у 40% даної групи, порівняно з показниками контрольної групи, де даний показник властивий 17%. Ці діти відчують негативні емоції, пов'язані з відвідуванням занять, процесом навчання, стосунками з вчителями. Натомість, діти контрольної групи до школи ставляться переважно індиферентно (58%). Таке ж ставлення до навчального закладу характерне для 30% дітей-переселенців. У школі такі діти займаються сторонніми справами, а навчання і спілкування у закладі оцінюється у них ситуативно – залежно від оцінки, ситуації спілкування.

Позитивне ставлення до школи властиве 30% експериментальної та 25% контрольної групи, які із задоволенням відвідують школу, мають позитивні емоції, перебуваючи на уроках та у стосунках з однокласниками і вчителями.

Особливості місця досліджуваних дітей двох груп у колективі шкільного класу, визначені за методикою «Розстановка шкільного класу», представлені у таблиці 5.

Як свідчать дані таблиці 5, дітям двох групи властиве відмінне сприйняття системи стосунків у класі. Так, половина представників контрольної групи (50%) сприймає шкільний

колектив як дисфункціональний, а інша половина – як нормально функціонуючий. При цьому, діти-переселенці сприймають класи як краще функціонуючі (73%).

Таблиця 5

Параметри композиції шкільного класу досліджуваних експериментальної та контрольної груп

показники	знак	експериментальна група	контроль на група	φ^*
дисфункціональність системи	+	27%	50%	1,28
	-	73%	50%	
місце дитини в мікрогрупі	+	61%	41,7%	1,04
	-	39%	58,3%	
ізоляція	+	28%	33%	0,52
	-	72%	67%	

Лише третина досліджуваних (27%) експериментальної групи сприймає класний колектив як дисфункціональний. Нами визначена загальна тенденція у вибірці, яка набуває особливого значення в контрольній групі дітей: дисфункціональність системи шкільного класу пов'язана з такими його параметрами, як місце дитини в мікрогрупах та ізоляція. Відповідно, чим більша ізоляція дитини в системі стосунків та виражене її виключення з системи мікрогруп класу – тим більш дисфункціональним вона сприймає класний колектив.

Результати дослідження соціометричних статусів досліджуваних обох груп представлені у таблиці 6.

Таблиця 6

Соціометричні статуси дітей експериментальної та контрольної групи

статуси	неформальна взаємодія		навчальна взаємодія	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
«зірка»	7%	21%	0%	7%
«прийнятий»	14%	14%	14%	28%
«неприйнятий»	14%	21%	28%	28%
«ізольований»	65%	44%	58%	37%

Як видно з таблиці 6, наявні певні відмінності у розподілі соціометричних статусів дітей двох груп. Зокрема, за критерієм неформальної взаємодії серед експериментальної групи більше ізольованих (65%, при 44% в іншій групі). Натомість, в контрольній групі більше виражені статуси зірок (21%, при 7% в першій групі) та неприйнятих (21%, при 14% відповідно). За

критерієм навчальної взаємодії спостерігається схожа тенденція, де 58% експериментальної групи ізольовані (при 37% в іншій групі), а 28% неприйняті у колектив класу. Серед групи контролю по 28% дітей мають статус прийнятих та неприйнятих. Також, 7% представників другої групи є зірками у класі, а такий статус в групі переселенців відсутній.

Тобто, можемо говорити про певну відсоткову перевагу несприятливих соціометричних статусів (ізольованих та неприйнятих) серед дітей експериментальної групи як за неформальним, так і за навчальним критерієм, хоча статистично дана відмінність не підтверджена ($\chi^2=0,8$ за неформальним, та 1,39 за навчальним критерієм). Тобто, одночасно можемо стверджувати і про загальну для всіх учнів тенденцію до зниження показника соціометричного статусу. Більшість досліджуваних обох груп або ізольовані у колективах класу, або неприйняті, мають велику кількість негативних виборів та малу – позитивних. Їх часто не приймають у мікрогрупи, їх думку не враховують у прийнятті групових рішень.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, представники обох досліджуваних груп проявляють виражену конформність, прагнення спілкуватися з оточуючими у великих групах, відсутності включення у стосунки з вчителем, проявляють слабо виражену соціальну пізнавальну зацікавленість, при направленості на усамітнення. У ситуаціях фрустрації досліджувані обох груп проявляють інтрапунітивну модель поведінки, уникаючи протистояння. Для дітей двох груп властиве індіферентне ставлення до школи та переважання несприятливих соціометричних статусів. Діти-переселенці більше зацікавлені в інформації, думці оточуючих. Одночасно, вони мають деяку тенденцію до відсторонення у стосунках з друзями, більше схильні проявляти конфліктність та домінування. Натомість, діти контрольної групи більше схильні до діяльній самореалізації у стосунках з оточуючими, відстоювання своїх інтересів, направлені на стосунки з близькими друзями, надають їм значення.

До школи діти-переселенці ставляться індіферентно-негативно, хоча і займають нормальне положення у системі мікрогруп класу, не характеризуються ізоляцією, а систему шкільного класу сприймають, переважно, як нормально функціонуючу. При цьому, за результатами соціометричного

дослідження більшість із них потрапляє у несприятливі соціометричні категорії. Натомість, представники контрольної групи мають виражене індиферентне ставлення до школи, характеризуються ізоляцією у стосунках і сприймають систему класу як дисфункціональну.

Не зважаючи на здійснений в даній публікації огляд специфіки соціальної адаптації дітей-переселенців, проблема комплексного дослідження адаптованості даної категорії дітей потребує подальшого вивчення. Зокрема, *перспективою подальших розвідок* виступатиме вивчення системи сімейних стосунків дітей та їх пристосування до нового мовного і культурного середовища як чинників адаптації переселенців.

Список використаних джерел

- Волошин П. В. Посттравматичні стресові розлади та розлади адаптації в постраждалих унаслідок військового конфлікту / П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова // Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту. – К. : Агентство «Україна». – 2015. – С.58–62.
- Літвінова О. В. Дослідження специфіки страхів молодших школярів як результат пережитих бойових дій / О. В. Літвінова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2015. – Вип. 1. – Т.2. – С.89–94.
- Седих К. В. Дослідження репрезентації соціально-політичної кризи в суспільній свідомості жителів України в системно-синергетичному підході / К. В. Седих // Психологія і особистість. – 2016. – №1. – С.53–69.
- Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними / І. М. Трубавіна // Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі : витоки, реалії, перспективи реінтеграції. – Старобільськ : ЛНУ, 2017. – С. 320–342.

References

- Voloshin, P.V. (2015). Posttraumatic stress disorder and adaptation disorders in victims as a result of a military conflict [Post-traumatic stress disorder and adaptation disorders in victims as a result of a military conflict]. *Social'no-pedagogichna ta psihologichna dopomoga sim'jam z dit'mi v period vijs'kovogo konfliktu* [Social-pedagogical and psychological assistance to families with children during a military conflict]. Kyiv : Agentstvo «Ukraina», 58–62 [in Ukrainian].

- Litvinova, O.V. (2015). Doslidzhennja specifiki strahiv molodshih shkoljariv jak rezul'tat perezhutih bojovih dij [Investigation of the specifics of the fears of junior schoolchildren as a result of experienced military operations]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Psykhologichni nauky» [Scientific Journal of Kherson State University Series: Psychological Sciences], 1(1), 89-94 [in Ukrainian].
- Sedykh, K.V. (2016). Doslidzhennja reprezentacii social'no-politichnoï krizi v suspil'nij svidomosti zhiteliv Ukraïni v sistemno-sinergetichnomu pidhodi [Research of the representation of the socio-political crisis in the public consciousness of the inhabitants of Ukraine in the system-synergistic approach]. Psykhologhiia i osobystist. [Psychology and personality], 1, 53-69 [in Ukrainian].
- Trubavina, I.M. (2017). Problemi vnutrishn'o peremishhenih osib v Ukraïni jak osnova vedennja vipadku v social'nij roboti z nimi [Problems of internally displaced persons in ukraine as a basis for case studies in social work with them]. Gibridna vijna na Shodi Ukraïni v mizhdisciplinarnomu vimiri : vitoki, realii, perspektivi reintegracii [Hybrid war on the East of Ukraine in the interdisciplinary dimension: origins, realities, prospects for reintegration]. Starobil's'k : LNU, 320-342 [in Ukrainian].

T. Zozul

RESEARCH OF ADAPTATION MANIFESTATIONS IN THE SYSTEM OF SOCIAL CONTACTS OF CHILDREN-RESETERS

The article contains an analysis of the empirical study data of the social relations as an indicator of the adaptation of children-migrants specificity. A brief overview of current scientific research on the specifics of the adaptability of this category of children is presented. The results of socially important personal qualities, trends in interpersonal communication, reactions to frustration, attitude towards the school of children-migrants and representatives of control group empirical research are presented. Sociometric positions and the class collective composition perception indicators of children of the studied groups are analyzed. Children's of migrants tendencies on indifferent and negative attitude to school, normal position in the system of microgroups of the class, lack of isolation and orientation on normal class collective composition perception are presented in the article.

Key words: *children-reseters, adaptation, indicators of adaptability of children-migrants, factors of adaptation of children-migrants, tendencies of communication, sociometric positions of children-migrants.*

Надійшла до редакції 28.12.2018 р.